

ABDULLAH ZÜHDÎ VE REHGÜZÂR-I MATBUATTA ADLI ESERİ

Selma GÜNAYDIN*

Özet:

Abdullah Zühdi 1869-1925 yılları arasında yaşamış edebiyatçı bir gazetecidir. Roman, hikâye, popüler tarih, sohbet-hatırat gibi türlerde eserler vermiştir. Saadet gazetesinde gazetecilik hayatına başlamış, daha sonra Sabah, Tercüman-ı Hakikat, İkdam gazetelerinde çalışmıştır. Fakat adı daha çok Yeni Gazete ile anılmaktadır.

Yazarın *Rehgüzâr-ı Matbuatta* (1314/1898) adlı eseri, hatırat-sohbet türüne dâhil edilebilirse de yer yer hikâye özelliği de göstermektedir. Bu hâliyle birkaç edebî türü bünyesinde barındırdığı söylenebilir. Eser, 1884 ile 1898 tarihleri arasında yazılmış yirmi beş parçadan oluşmaktadır. Her parçanın sonunda, yazılış tarihi belirtilmiştir. Parçalar, daha çok, tahkiye yeteneğini konuşuran bir gazetecinin, gündelik hayattan devşirdiği gözlemlerinin kâğıt üzerine aktarılmış hâli gibidir.

Anahtar sözcükler: Abdullah Zühdi, “*Rehgüzâr-ı Matbuatta*”, hatırat-sohbet, hikâye.

Abdullah Zühdi and His Work *Rehgüzâr-ı Matbuatta*

Abstract:

Abdullah Zühdi is a literary journalist who lived between 1869 and 1925. He has written works on novels, stories, popular histories, memoir-chats. He started journalism life in Saadet newspaper; later worked in Sabah, Tercüman-ı Hakikat, İkdam newspapers. But his name is mostly associated with the Yeni Gazete.

Although the author's book, *Rehgüzâr-ı Matbuatta* (1314/1898), can be included in the memoir-chat, it also shows the story feature. In this way, it can be said that he possessed several literary genres. The work consists of twenty-five pieces written between 1884 and 1898. At the end of each piece, the date of the writing is indicated. The tracks are more like the fact that the journalist who made his talent talks about the daily routines of his observations passed on paper.

Keywords: Abdullah Zühdi, “*Rehgüzâr-ı Matbuatta*”, memoir-chat, story.

* Araştırmacı yazar, gonsel05@gmail.com.

Giriş

Servet-i Fünûn Dönemi edebiyatı (Edebiyat-ı Cedide) dil ve üslup bakımından bazı öncelikleri olan, bu hususlarda zaman zaman eleştirilen bir anlayışı temsil etmektedir. Hem nesirde hem de şiirde süslü veya sanatlı bir üslubu benimseyen Servet-i Fünûncular, Cumhuriyet Devri’nde edebî ürünlerini anlamak için sözlüklere bakma ihtiyacı duyulmuştur. Arapça, Farsça tamlamaları çok kullanmalarının yanı sıra yazı dilinde bile az rastlanan, adeta sözlüklere gömülü durumdaki kelimeleri eserlerinde kullanmakla ünlüdürler.¹

Çeşitli edebî türlerde eserler veren Abdullah Zühdi (1869-1925), asıl itibarıyla bir gazetecidir. Hikâye, roman, hatırat, sohbet vb. birçok türde eser kaleme alan yazarın *Rehgüzâr-ı Matbuatta* (1314/1898) adlı kitabında, bu türlerin birbiriyle kaynaştığı da gözlemlenmektedir. Edebî anlayış bakımından Edebiyat-ı Cedide içinde değerlendirilen yazar, nispeten sade bir üsluba sahiptir. Romanlarından bir kısmı kitaplaşmamış, gazetelerde tefrika hâlinde kalmıştır.

Hemen belirtmelidir ki Servet-i Fünûn edebiyatı mensubu olarak kabul edilen Abdullah Zühdi’nin eserleri, bu edebiyatın bütün karakteristik özelliklerini göstermemektedir. Eserinin adından başlayarak metninde de yer yer Arapça, Farsça tamlamalar kullanan Abdullah Zühdi, yer yer de sade bir üsluba sahiptir. Bunda, yazarın bir gazeteci olmasının, kitaplarını oluşturan parçaların önce gazetede yayınlanmasının etkili olduğu düşünülebilir. Bu yazılar, öncelikle edebiyatseverler tarafından okunacak olsa da sonuç itibarıyla her kesimden gazete okuyucusuna sunulmaktadır. Mensubu olduğu edebiyat anlayışının bir miktar da olsa dışına düşmesinin sebebi bu olsa gerektir.

Abdullah Zühdi’nin hayat hikâyesi neredeyse bütünüyle matbuat dünyasının içinde geçmektedir. Dolayısıyla hatırat-sohbet türüne dâhil edilebilecek eseri *Rehgüzâr-ı Matbuatta*’nın adıyla yazarının hayatı kaynaşmış durumdadır. Böyle bir zeminde Abdullah Zühdi’nin biyografisiyle *Rehgüzâr-ı Matbuatta*’nın bir arada ele alınması daha bir anlam kazanmaktadır.

Hayatı

Abdullah Zühdi, 1869 yılında İstanbul’da doğmuştur.² Babası, Ticaret ve Nafia Nezareti başkâtiplerinden Osman Tevfik Efendi’dir. Oğlunun eğitimine önem veren Osman Tevfik Efendi, onu Galatasaray Lisesine (Mekteb-i Sul-

1 Servet-i Fünûn edebiyatı hakkında geniş bilgi için bk. Ali İhsan Kolcu, *Servet-i Fünûn Edebiyatı*, Salkımsöğüt Yay., Erzurum 2014; Hüseyin Tuncer, *Servet-i Fünûn Edebiyatı*, Akademi Kitabevi Yay., İzmir 1995.

2 Orhan Koloğlu “Abdullah Zühdi” başlıklı maddede yazarın doğum tarihini 1860 olarak vermektedir. Bk. *Yaşamları ve Yapılarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C I, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 22; *Tanzimat’tan Bugüne Edebiyatçıları Ansiklopedisi*’nde (C I, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001, s. 7-8) ise Abdullah Zühdi’nin doğum tarihi 1869 olarak vermiştir. Aynı tarih şu kaynaklarda da zikredilmiştir: Hüseyin Cahit Yalçın, “Sabah Gazetesinde”, *Edebiyat Anıları*, yay. haz. Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1. bs., İstanbul 1975, s. 100-108; Enis Tahsin Til, “Abdullah Zühdi Bey”, *Gazeteler ve Gazeteciler*, Cümle Yay., 1. bs., Ankara 2015, s. 173-180.

tanî) yazdırmıştır. Abdullah Zühdi bu mektebi bitirdikten sonra *Saadet* gazetesinde gazetecilik hayatına başlamıştır. Okul yıllarında başladığı yazarlığa, daha sonraki yıllarda *Tarik*, *Sabah*, *Tercüman-ı Hakikat*, *İkdam* gazetelerinde devam etmiş; İstanbul’da çıkan gazetelerin çoğunda, özellikle *Sabah* gazetesinde, uzun süre çalışmıştır. Bu gazetenin yazı işleri müdürlüğünü de yapmıştır. Bir müddet Maarif Nezareti Tetkik-i Müellefat Komisyonunda üye olarak da yer almıştır.

1897 yılında meydana gelen Türk-Yunan Savaşı’nda Ethem Paşa (1844-1909) komutasında Dömeke’ye yürüyen Türk ordusu içinde Süleyman Tevfik Bey (1861-1939) ile birlikte gazete muhabirliği yaptığına dair birçok kaynaktan geçen bilgi, Süleyman Tevfik [Özzorluoğlu] tarafından doğrulanmamıştır. Süleyman Tevfik’in *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Elli Yıllık Hatıralarım* adlı kitabında Abdullah Zühdi’nin savaş muhabirliği için görevlendirilmek istendiği fakat bunu, “*Şimdiye kadar İstanbul’dan çıkmamış olduğum cihetle gidersem bir iş göremem.*” diyerek reddettiği³, kendisini Sirkeci İstasyonu’ndan yolcu ettiği ve Dömeke’ye yalnız gittiği anlatılmaktadır.⁴

Süleyman Tevfik, savaştan döndüğünde Mihran Efendi’nin (1850-1944) oradaki olayları bir kitap hâlinde yazmasını istemesi üzerine *Devlet-i Aliyye ve Yunan Muharebesi* (1314/1896) adlı eseri oluşturmaya başlamış, Abdullah Zühdi de yazı işlerinde yardım etmeyi üzerine almıştır. Böylece her gün sabahları iki saat, akşam da gazetede işleri bittikten sonra bir iki saat mesai harcayıp çalışarak kitabın yazımını tamamlamışlardır⁵. Abdullah Zühdi, *Şanlı Asker* romanını da bu dönemde, 28 yaşındayken kaleme almıştır.

Abdullah Zühdi, 1908 yılında II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Kitapçı Karabet’in *Resimli Gazete* adıyla çıkarmakta olduğu sönük bir yayını, Mahmud Sadık (1864-1930) ile beraber *Gazete* adı altında günlük periyotla çıkarmaya başlamıştır. Sonra bu gazete başlığının yanına bir de “yeni” eklenerek *Yeni Gazete* olmuştur.

2 Eylül 1908 tarihinde çıkmaya başlayan *Yeni Gazete*, *Garaburun ile İbiş* adlı bir mizah eki de vermiştir. 1117-1141. Sayıları *Takvimli Gazete* adıyla yayınlanmıştır. Yazar kadrosunda Ahmet Emin Yalman (1888-1972), Hakkı Behiç (1886-1943), Abdullah Zühdi, Mahmud Sadık, Nazım Poroy (1884-1957) gibi yazarlar yer almıştır. Zühdi, kısa bir zaman sonra gazetesinde İttihat ve Terakki’ye karşı muhalefete girişmiş, İttihatçıların muhalifi *Ahrar*’ın sözcülüğünü üstlenmiştir. Kâmil Paşa’yı tutan ve İngiliz siyasetine olan eğilimi ile tanınan *Yeni Gazete*, Babîâli Baskını’ndan sonra 23 Aralık 1913’te İttihat ve

3 Süleyman Tevfik [Özzorluoğlu], *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Elli Yıllık Hatıralarım*, haz. Tahsin Yıldırım-Şaban Özdemir, Dün Bugün Yarın Yay., 1. bs., İstanbul 2011, s. 85.

4 Süleyman Tevfik, *age.*, s. 87-88.

5 Süleyman Tevfik, *age.*, s. 130.

Terakki'nin yeniden iktidara gelmesi ve Kâmil Paşa'nın sadrazamlıktan çekilmesi üzerine 1564. sayısında yayınına son vermiştir.⁶ Kısa bir süre sonra tekrar yayınlanmaya başlanan gazete, 30 Ağustos 1919'da 1823. sayıya kadar yayınına devam etmiştir.

Abdullah Zühdi, mesleğine bir süre ara verdikten sonra İttihatçılarla ters düşmeyecek bir çizgi izleyerek *İkdam* ve *Sabah*'a imzasız yazılar yazmıştır. O, I. Dünya Savaşı yıllarında *İkdam*'ın başyazarlığını da yapmıştır. Mütareke'den sonra Kasım 1918'de *Yeni Gazete*'yi yine Mahmud Sadık ile beraber çıkarmış ancak gazete, eski başarısına ulaşamamıştır. Mihran Efendi'nin *Sabah* gazetesinin başyazarı iken⁷ Ahmet İhsan Tokgöz (1868-1942) ile *Le Soir* adlı Fransızca bir gazete de çıkarmıştır. 1919 yılında İngiliz Muhipleri Cemiyetinin kurucuları arasında yer almıştır. 1920 yılında Damat Ferit'in sadrazamlığı sırasında kısa bir süre -dört ay- Matbuat Umum Müdürlüğü yapan Abdullah Zühdi'nin basınla ilişkisi giderek zayıflamıştır. Zaman zaman *Vakit* gazetesinde politikaya dokunmayan yazılar yazmıştır. Bazıları kitap olarak basılmış; çoğu, gazetelerde tefrika hâlinde kalmış doksan kadar eseri bulunmaktadır.

Hayatının son yıllarını Bedesten'de antikacılık yaparak geçiren Abdullah Zühdi, 1925 yılında⁸ İstanbul'da ölmüştür.

Kişiliği ve Yazarlığı

Kaynaklar, Abdullah Zühdi'den genellikle olumlu çizgilerle bahseder. Matbuat dünyasında arkadaşı olan birçok gazeteci yazar, hatıralarını yazdığı için onun kişiliğini yansıtan çokça ayrıntıya ulaşılabilir. Yazarlığı hakkında verilen hükümlerin bir kısmı bu hatırat kitaplarında, bir kısmı da ansiklopedi maddelerindedir.

Abdullah Zühdi'nin bir vücutta iki şahsiyet taşıdığını yazan gazeteci arkadaşı Enis Tahsin Til (1889-1964), onu tanımlayan en doğru tarifin bu olduğunu belirtmiştir. Buna göre onda taban tabana zıt iki şahsiyet bulunmaktadır: İnce, hassas, son derece zeki ve zarif, hoşsohbet, paraya önem vermez kişiliğinin yanı sıra tamamen maddi, daima işinin tıklarında gitmesi için uğraşan bir başka kişilik... Birinci kişiliğindeyken sohbetine doyum olmadığını söyleyen

6 Süleyman Tevfik, her nedense hatırat kitabının “Trablusgarp Seferi ve Balkan Felaketi Esnasında Matbuatta Çalışan -Tanınmış Muharrirler Kimlerdi?” başlıklı beş sayfalık kısmında Abdullah Zühdi'nin adını anmaz.

7 Tarık Mümtaz Göztepe, bir gazetede tefrika edilmiş hatıratında Zühdi'nin *Sabah* gazetesinde nasıl yazmaya başladığını ve öncesindeki gelişmeleri tafsilatlı bir biçimde anlatmıştır. Bk. Göztepe, “Mütareke Gayyasında”, *Yeni Sabah*, 20 Temmuz 1945, S 2575, s. 5.

8 *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*; *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçıları Ansiklopedisi*; *Meydan Larousse ve Edebiyat Anıları* adlı kaynaklarda yazarın ölüm tarihi 1925 olarak verilirken *Gazeteler ve Gazeteciler*; *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*; *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*'nde ise 1928 tarihi verilmektedir. Her ikisi de aynı yayınevinden çıkmasına rağmen *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*'nde yazarın ölüm tarihi “20 Mayıs 1928”; *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçıları Ansiklopedisi*'nde ise “29 Mayıs 1925” şeklinde farklı verilmiştir.

Til, onu dinleyenlerin, son derece tatlı konuşma tarzının etkisinde kaldığını belirtmektedir.⁹

Hüseyin Cahit Yalçın (1875-1957), *Sabah* gazetesinde çalışmaya başladığı yılları anlatırken basımevinde Abdullah Zühdi'nin “Baba Zühtü”¹⁰ diye anıldığını söylemektedir. Onunla ilgili ilk izlenimleri; sıkı fıkı tavrı, açık ve temiz duygusunu veren yüreği ile hemen insana cana yakınlık açıl原因 bir kimse olduğu yönündedir. Daha iyi tanıdıkça onun bir “bohem” olduğuna karar vermiştir. ‘İşin oluruna bakan’ bir kimse olduğunu ve bunu kalenderce, tatlı bir yolla yaptığı için karşısındakinin kendisine kızma imkânı bulamadığını da vurgulamıştır.¹¹

Halit Ziya Uşaklıgil hatıralarında Abdullah Zühdi'yle tanışıklığının ilk zamanlar güdük kaldığını, hakkında tam bir yargıya varamadığını; kendisinde, biraz çekingen, biraz kaçınan, karşısındakinin ne olduğuna karar vermeden önce bir adım atmamaya niyetlenmiş bir adam izlenimi bıraktığını söylemektedir. Sonradan edindiği izlenim ise dostluk ortamında hiç de böyle olmadığı yolundadır. Onu, Edebiyat-ı Cedide'ye yakın bulduğu görüşünü de dile getirmiştir.¹²

Hüseyin Cahit, *Sabah* gazetesi sahibi Mihran Efendi ile Abdullah Zühdi'nin arasındaki ilişkiyi ise şöyle ifade etmektedir: “*Baba Zühtü ile Mihran arasındaki ilişki gerçekten tuhaftı. Yasal olmayan bir ilgiyle yıllarca bir arada yaşamış, birbirlerinden ayrılmaz bir duruma gelmiş iki sevgilinin yakınlığını andırırdı. Ne Mihran Zühtü'den hoşnuttur ne Zühtü Mihran'dan. Ama gene de birbirlerinden ayrılamazlardı.*”¹³

Hüseyin Cahit, Abdullah Zühdi'nin çalışma tarzını da söz konusu etmektedir. Onun, kollarını sıvayıp büyük bir sevgi ve hevesle yazı yazmaya sarılmış gibi görünse de olabileceği ölçüde az çalışmaktan başka bir dileğinin olmadığını vurgulamaktadır. Kendi payına düşen yazıları başkalarına yüklemekte oldukça usta olduğunu yazdığı Abdullah Zühdi için, “...*konu bulmakta güçlük çektiğinde ise eski yazılarını yeni başlıklarla Mihran'a yutturur ve bundan da büyük bir keyif alır.*” demektedir.¹⁴

Abdullah Zühdi ile aralarında siyasi bir görüş ve tutum ayrılığı bulunduğu ise Hüseyin Cahit'in bir diğer hatırat kitabında açıklık kazanmaktadır.

9 Enis Tahsin Til, “Abdullah Zühtü Bey”, *Gazeteler ve Gazeteciler*, yay. haz. İbrahim Şahin, Cümle Yay., Ankara 2015, s. 172.

10 Bu sıfatı bir ansiklopedinin madde başlığına da yansımıştır: “Abdullah Zühdi (Baba Zühtü de denir)”, *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi (Meydan Larousse)*, Meydan Yay., İstanbul, t.siz, s. 45.

11 Hüseyin Cahit Yalçın, “Sabah Gazetesinde”, *Edebiyat Anıları*, yay. haz. Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1. bs., İstanbul 1975, s. 100.

12 Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, düz. yay. haz. Şemsettin Kutlu, İnkılâp Kitabevi Yay., İstanbul 1987, s. 530-531.

13 Yalçın, *age.*, s. 100.

14 Yalçın, *age.*, s. 100.

Yalçın'ın gazetesi *Tanin*, İttihat ve Terakki taraftarlığıyla tanınmaktadır. Dolayısıyla dönemin muteber gazetelerindendir. Zühdi de gazetesine benzer bir saygınlık kazandırmak için İttihat ve Terakki Cemiyetine girmiştir. Her ikisi de *Sabah* gazetesindeki mesai günlerinden birbiriyle tanışmaktadır. Hüseyin Cahit, *Tanin* gazetesini yayınlamaya başladıktan sonra Abdullah Zühdi, bir karşılaşmalarında Yalçın'a, "*Senin yüzünden Cemiyet'e girdim.*" şeklinde sitem etmiştir. Bu durum, Hüseyin Cahit'i çok şaşırtmıştır.¹⁵

Aynı kitabın ilerleyen sayfalarında Yalçın, Zühdi'nin İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı zikzaklı tutumundan üzülen bahsetmekte, *Sabah* gazetesi matbaasında muharrir masası etrafında yan yana geçirdikleri dostluk senelelerinin hatıralarını unutamadığı için ona karşı kin duymadığını söylemektedir. Hatta Hüseyin Cahit, *Yeni Gazete*'ye bizzat imzasıyla bir mektup göndererek ona karşı bir iyilik de yapmıştır. Nitekim bu mektup, Hareket Ordusu İstanbul'a girip de Cemiyet karşıtı gazeteciler hakkında soruşturma başlattığında Zühdi'nin çok işine yaramıştır. Fakat Hüseyin Cahit, onun Cemiyete girip fayda hasıl edemediği için bu oluşumdan ayrılmasını ve Cemiyet karşıtlarını desteklemesini ise iyi karşılamamış görünmektedir. Bu durumu, Abdullah Zühdi'nin "ahlakındaki gevşekliğe" hamledip hoş görmeye çalışsa da Cemiyetin zayıflaması karşısında kendisine cephe almasını unutamamış görünmektedir.¹⁶

Abdullah Zühdi'nin en sevdiği şeyin bol bol yârenlik etmek olduğunu vurgulayan Yalçın, tatlı bir konuşma tarzı olduğunu da ilave etmiştir. Aşk sevrülenlerinden bahsetmekten çok hoşlanan Zühdi, "...son derece duygusal bir ruha sahiptir. Ucuz aşk dünyasının bayağılıkları arasında yüzdüğü hâlde duyarlığını, duygulanma yeteneğini yitirmemiştir".¹⁷

Abdullah Zühdi'nin çıkardığı *Yeni Gazete*'nin başyazarı olan Ahmet Emin Yalman da hatıralarında ondan bahsetmektedir. Yalman onu, çiçek bozuğu esmer yüzünde parlayan mavi gözleriyle, her hâli ile çekici bir şahsiyeti, ince bir sanatkâr tarafı bulunan bir insan olarak tasvir etmektedir. Abdullah Zühdi, Yalman'da gazeteci olarak derin bir heves ve istidat bulunduğunu görmüş, bunu kullanmak ve geliştirmek için ona geniş fırsatlar vermiştir. Tercüme işlerini yürütmek için girdiği gazetede, bir yıl geçmeden başyazıyı yazmaya başladığını ve maaşının da ona göre artırıldığını cümlelerine eklemektedir.¹⁸ Ahmet Emin'in "fırsat" olarak gördüğü bu durumu, Enis Tahsin Til ise onun "ırgat gibi çalıştırılması" şeklinde yorumlamıştır.

15 Hüseyin Cahit Yalçın, "*Tanin* Kuruluyor", *Siyasal Anılar*, yay. haz. Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1976, s. 19.

16 Yalçın, "Bir Mektup", *age.*, s. 103-104.

17 Yalçın, *Edebiyat Anıları*, s. 101.

18 Ahmet Emin Yalman, "Yeni Gazeteye Geçiyorum", *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C I (1888-1918), Rey Yay., İstanbul 1970, s. 65.

Yine Enis Tahsin anılarında, Ahmet Emin Yalman'ın Amerika'ya okumaya gitmesi olayını da aktarmaktadır. Bu olay, Yalman'ın *Yeni Gazete*'de çalıştığı bir sırada gerçekleşmiştir. Til, Abdullah Zühdi'nin bu durumu, “*Aman çok iyi oldu. Sen zaten suyu sıkılmış limona dönmüştün; kısa bir zaman sonra çalışamayacak hâle gelecektin!*” ifadeleriyle karşıladığını anlatmaktadır.¹⁹ Yalman'ın hatıralarında aynı olayın izini sürdüğümüzde Zühdi'nin ona,

“*Hayatını bu suretle yenilemek ve kendini ciddi bir surette yetiştirmek fırsatını bulduğuna memnun oldum. Sen belki farkında değilsin fakat sen artık Meşrutiyet'ten bir yıl evvel tanıdığım ve iki buçuk yıl beraber çalıştığım Ahmet Emin değilsin. İçindeki ateş söndü. Gece hayatı seni yıprattı. Yazıların yavanlaştı. Artık senden eskisi gibi fayda görmüyoruz. Basmakalıp yazılar yazıyorsun. Amerika'ya gitmek, orada ciddi bir tahsil görmek senin için, sandığından da büyük bir talihtir ve fırsattır. Tebrik ederim. Zaten gazeteden bütün bütün kopup ayrılmana da sebep yok. Amerika'dan bize sık sık güzel yazılar yazarsın. Eski ateşli Ahmet Emin olmanın yolunu keşfedersin.*”²⁰

dediği görülmektedir. Til'in hatıralarında ise aynı olaya getirilmiş tamamen farklı bir yorumla karşı karşıya gelinmektedir. Yalman'ın, alıntılıdığımız şekilde anlattığı olayı aktarış biçiminden anladığımız kadarıyla Til, hadiseyi kendi zaviyesinden yansıtmaktadır. Yalman hatıratında, bu açık ve babacan sözlerden kalbinin kırılmadığını, aksine ona karşı şükran duyduğunu ve hak verdiğini söylerken Til, bu durumu “ırgat gibi çalıştırılmak” ve “suyu sıkılmış limona çevrilmek” şeklinde yorumlamaktadır. Burada aynı olaydan bahseden iki ayrı hatıratın, konuyu iki ayrı biçimde yansıtmaya tanık olunmaktadır.

Abdullah Zühdi'nin patronluğunu da değerlendiren Til, onun fena bir patron olmadığını belirtmektedir. Muharrirlerine fazla para vermediğini ama onları sık sık evine, Beyoğlu'nda eğlence yerlerine davet ettiğini -biraz da serzenişle- söylemektedir.²¹ Hâlbuki bu konuda da Yalman'ın Zühdi'den en ufak bir şikâyeti yoktur. Yeni Gazete'yi oluştururken Abdullah Zühdi'nin kendisini yanına çağırdığını, iki lira olan maaşını bir hamlede on altına çıkardığını kaydetmektedir. *Sabah* gazetesi sahibi Mihran Efendi'nin de *Sabah*'ta kalması karşılığında aynı parayı hatta daha fazlasını teklif etmesine rağmen hiç tereddüt etmeden *Yeni Gazete*'ye koştüğünü anlatmaktadır.²²

Kaynaklar, gazeteci kimliğinin dışında Abdullah Zühdi'nin edebiyatçı kimliğinden de söz etmektedir:

Türk Ansiklopedisi'ne göre Abdullah Zühdi Türk hikâyeciliğinde Servet-i Fünûn edebiyatının [Edebiyat-ı Cedide] nedense dikkat çekmeyen, edebiyatımıza sağlam, sade, ahenkli Türkçesiyle realist, nefis hikâyeler kazandıran

19 Til, “Yeni Gazete Nasıl Kuruldu, Bu Gazetede Çalışanlar”, *age.*, s. 177.

20 Yalman, “Yeni Gazete'den Ayrılış”, *age.*, s. 113.

21 Til, “Patron Zühdi”, *age.*, s. 178.

22 Yalman, “Yeni Gazeteye Geçiyorum”, *age.*, s. 65.

önemli bir mensubudur. Hikâyeciliğinin üzerinde çok fazla durulmamasının sebebinin, aynı tarz eserler vermeye devam etmemesi olabileceği vurgulanan bu kaynakta, özellikle “Mışır Buyday” ve “Sebil” hikâyelerinin, toplumsal gerçekçi ve hikâye tekniği bakımından mükemmel sayılabilecek unutulmaz birer sanat eseri olduğu görüşü dile getirilmektedir.²³

Abdullah Zühdi, eserlerinde ağırlıklı olarak çevresini ve yaşadığı bohem hayatını yansıtmıştır. Eserlerindeki kahramanlar, işlediği konular, dil ve üslubu, anlatım tekniği ve anlattığı çevreler bakımından Tanzimat Dönemi yazarlarıyla benzeşmektedir. O, Ahmed Rasim (1864-1932), Hüseyin Rahmi Gürpınar (1864-1944) ve Vecihî gibi yazarlarla ortak yanları olan çok yönlü bir edebiyatçı ve gazetecidir. Ayrıca Türkçede ilk polisiye roman yazarı olarak tanınan Abdullah Zühdi, Rus yazarlardan da ilk çevirileri yapmıştır.²⁴ Rus edebiyatına dâhil bu eserleri ise Fransızcadan Türkçeye çevirmiştir.

Eserleri:

Roman:

Güller, Dikenler, Mihran Matbaası, İstanbul 1314/1896, 315 s.

Şanlı Asker, Mihran Matbaası, İstanbul 1315/1897, 400 s. (Son baskıları: Ülkü Basımevi, İstanbul 1966, 319 s., 1998).

Yandım Aman Kantosu, Mihran Matbaası, İstanbul 1310/1894-95, 24 s.

Bir Gece, Mihran Matbaası, İstanbul 1316/1898, 752 s.

Bahr-i Müncemid-i Cenubîde, İkdam Matbaası, İstanbul 1322/1904, 434 s.

Hırçın Kız, Karabet Matbaası, İstanbul 1324/1908.

Şikeste Beste (?).

Sârâ (?).

Sohbet-Hatıra:

Rehgüzâr-ı Matbuatta, Âlem Matbaası, İstanbul 1314/1898, 160 s.

Mecruh Gazilerimizi Ziyaret, İstanbul 1899.

İnceleme:

Tohum Nasıl Olmalıdır ve Zürrâ‘ın Tohuma Karşı Vazifesi, Musul 1332, 15 s.

Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ve Yunan Muharebesi, Süleyman Tevfik Öz-zorluoğlu ile Mihran Matbaası, İstanbul 1314/1896, 4+520 s.

Sarf-ı Osmanî, Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, İstanbul 1318/1902, 15 s.

23 Cemal Köprülü, “Hikâye”, *Türk Ansiklopedisi*, C XIX, MEB Yayınları, Ankara 1946, s. 235.

24 Bk. Z. Gürel -A. Celepoğlu, “Abdullah Zühdi”, *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, C. I, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2001, s. 51.

Musahhah Sarf-ı Osmanî, İstanbul 1903.

Çeviri:

Firari Bir Kız, Jules Claretie'den, Kasbar Matbaası, İstanbul 1307/1890, 190 s.

Esrâr-ı Müdhişe, J. Dutens'ten, Mihran Matbaası, İstanbul 1313/1895, 231 s.

Müteehhil, Paoline Elisabeth Otilie Louise'den, Mihran Matbaası, İstanbul 1313/1895, 73 s.

Marsuen'in Milyonları, Frederic Dillage'den, Mihran Matbaası, İstanbul 1313/1895, 304 s.

Beş Yüz Bin Frank, F. Coppée'den, Mihran Matbaası, İstanbul 1313/1895, 135 s.

Tuhfe-i Saadet. Adelina'nın Esrarı, Saadet Matbaası, İstanbul 1314/1896, 102 s.

Leydi, İkdam Matbaası, İstanbul 1317/1899

Âb-ı Nevbahar, İ. Turgenyev'den, İkdam Matbaası, İstanbul 1321/1903, 370 s.

Buhar, İ. Turgenyev'den, İkdam Matbaası, İstanbul 1321/1903, 400 s.

Kadın Hisleri, İkdam Matbaası, İstanbul 1321/1903, 471 s.

Vade, P. Bourget'den, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul 1324/1908, 106 s.

Muharririn Zevcesi, Karabet Matbaası, İstanbul 1324/1908

Parmak İzi, İkdam Matbaası, İstanbul 1326/1910, 458-3 s.

Matmazel Yüz Milyon, Asır Matbaası, İstanbul ?

Altın Yuvası, İ. Turgenyev'den, 21 Ocak 1310-6 Nisan 1311 tarihleri arasında *İkdam*'da tefrika edilmiştir.

Bir Hata-i Şebâb, 22 Mayıs, S. 893-10 Temmuz, S. 900, *Servet-i Fünûn* dergisinde tefrika edilmiştir, yazarı belirtilmemiştir.

Cinayet Tuzakları, *İkdam* gazetesinde 8 Eylül 1311-3 Şubat 1311 arasında tefrika, yazarı belirtilmemiştir.

Hükm-i Gıyabî, Mary Jules'ten, *İkdam* gazetesinde 3 Şubat 1311-29 Nisan 1312 tarihleri arasında tefrika edilmiştir.

İngiltere Polisleri, Miss Bradvyn'den, *Sabah* gazetesinde 19 Haziran 1310-14 Ocak 1310 arasında tefrika edilmiştir.

Opera Cinayeti, *İkdam* gazetesinde 2 Ocak 1310-10 Haziran 1311 arasında tefrika edilmiştir, yazarı belirtilmemiştir.

Sapho, Alphonse Daudet’den, *İkdam* gazetesinde 14 Nisan 1311-8 Eylül 1311 arasında tefrika edilmiştir.

Rehgüzâr-ı Matbuatta nasıl bir eserdir?

Eser, 1884 ile 1898 yılları arasında yazılmış yirmi beş parçadan oluşmaktadır. Her parçanın sonunda, yazılış tarihi -bazıları gününe kadar- belirtilmiştir. Birkaç yazının (“Sefil”, “Ya Leyl”, “Ah! Bilsen!..” ve “Rehgüzâr-ı Sefalette”) sonunda ise tarih belirtilmemiştir.

Abdullah Zühdi hakkında bilgi veren kitapların çoğunda yazarın bu eseri, “sohbet” kategorisinde değerlendirilmektedir. Hüseyin Cahit Yalçın ise *Rehgüzâr-ı Matbuatta*’nın “hatırat” kitabı olduğu kanaatindedir. Zeki Gürel tarafından Abdullah Zühdi üzerine hazırlanan tezde ise bu parçalardan “hikâye” olarak bahsedilmektedir.²⁵ Eserdeki parçaların bazıları, hikâyeyi hatırlatır bir görünümdeyse de bazılarının hikâye tanımına giremeyeceği söylenebilir. Parçalar, daha çok bir gazetecinin, çevresindeki insanlara ve onların hayatlarına dair gözlemlerini hatırlatmakta ve hatta kendi yaşantısını edebî bir üslupla anlattığı izlenimini doğurmaktadır. Bu metinler, bir romancı olarak tahkiye yeteneğini en iyi şekilde kullanan bir gazetecinin, gündelik hayattan devşirdiği gözlemlerinin kâğıt üzerine aktarılmış hâli gibidir.

Hüseyin Cahit Yalçın’ın *Edebiyat Anıları* adlı kitabında aktardığı bir bölüm ise kimi parçaların yazar tarafından bizzat yaşanmış olayları anlattığı yani hatırat olabileceği düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Bu kaynakta “Bir Kere...” başlıklı yazısında anlatılan “hikâye”, Yalçın tarafından Abdullah Zühdi’nin bizzat yaşadığı bir olay olarak aktarılmıştır.²⁶

Bu şekilde, yazarın yaşadığı bir olay olduğu izlenimi veren “Ya Leyl”, “Beyoğlu Hatıralarından”, “Bir Hiç İçin...” gibi başka parçalar da vardır. Kimi parçalar ise (“Mışır Buyday”, “Yandım Aman Kantosu”, “Muhterem İhtiyarlar”, “Mürde” vb.) yazarın yaşadığı veya çevresinde yaşandığını gözlemlediği olayların bir miktar kurgu katılarak anlatılmış hâli gibidir. “Sefil” başlıklı parçanın giriş cümlesi, “*Yazmak tasavvurunda bulunduğum bir romanın sefalete ait olan kısmını tasvir edebilmek, romana kahraman olabilecek bir sefil intihap etmek için sefillerin evkât-güzâr oldukları mahalleri gidip görmeğe karar vermiştim.*” diye başlamaktadır. Bu da eserin birçok parçasının yazarın gündelik hayatından, gündelik hayata dair bizzat gördüklerinden devşirildiğinin ispatı sayılabilir.

Anlatılan birtakım ayrıntılar diğer parçalarda da tekrarlanmaktadır. “Ah Bilsen!..” parçasındaki sevgi duygulanımları ile “Bir Hatıra” başlıklı yazıda

25 Bk. Zeki Gürel, *Abdullah Zühdi’nün Hayatı ve Hikâyeleri Üzerine Bir Araştırma*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1985, s. 64.

26 Bk. Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, yay. haz. Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1. bs., İstanbul 1975, s. 101.

anlatılanlar birbiriyle neredeyse eşdeğer görünümündedir. Diyebiliriz ki “Ah Bilsen!..” parçası, “Bir Hatıra” parçasında anlatılanların mektupla dile getirilmiş hâli gibidir. Bu da yazdıklarının çoğunun kendi hayatından mülhem olduğunu düşündürmektedir.

Eserde Batılı yazarlardan birkaç çeviri parça bulunmaktadır. “Gülüm” ve “Muamma-yı Ruh” başlıklı yazılar François Coppée’den (1842-1908); “Rehgüzar-ı Sefalette”, Octave Mirbeau’dan (1848-1917); “Tımsal-i Yâr” ise şairi belirtmeyen Fransızca bir manzumedan aktarılmıştır.

Parçalar, aşk ve sefalet konuları etrafında dönmektedir. Bu eserdeki yazılara konu teşkil eden hayatlar, genellikle aynı çevrelerden alınmıştır. Çoğu parça, İstanbul’un kenar mahallelerinde yaşayan, orta hâlli ya da çok düşkün kesiminin hayatını canlandırmaktadır. İçki müptelası adamlar, eğlence düşkünü ya da kötü yola düşürülmüş kadınlar, hayatlarını kazanmak için didinen çocuklar, seven fakat seilmeyen erkekler, sevdiği kadına sahip çıkamamanın kederiyle kendini dağıtmış adamlar, dilenciler mutluluğu yakalamak ya da hayatlarını devam ettirebilmek için didinip durmaktadırlar. Elemden, kederden beslenen anlatılar, İstanbul’un farklı bir yüzünü tanıtmaktadır. Halkın tiyatro çevreleriyle ilişkisi, tiyatroyu karşılayış şekli ve Osmanlı gündelik hayatı için nispeten yeni birtakım unsurlar da toplum üzerindeki etkileriyle esere yansımıştır.

Edebî türlerden herhangi birisine kolayca dâhil edilemeyecek bu eser, “yaşantı-gözlem”, “tahkiye-hatırat” veya “hatırat-sohbet” gibi nitelemelerle tanımlanabilir. Dolayısıyla eseri, hikâye türünün bütün özelliklerini taşımadığı için sadece bu türe dâhil edip geçivermek isabetli olmayacaktır. Bazı ansiklopedilerde belirtilen “sohbet” nitelemesi de kitabın türünü tek başına yansıtmamaktadır. Bütünüyle hatırat da olmayan eserde birkaç edebî tür iç içe geçmiş görünmektedir.

Bu noktada hatırat metinleri üzerindeki teorik ve pratik çalışmalarıyla tanınan Prof. Dr. Ali Birinci’nin ‘roman ve hatırat ilişkisi’ne dair görüşlerine atfinazar etmek gerekmektedir. Buna göre “*Hayâlî değil, hakikî unsurlara dayanan metinlere hangi noktaya kadar hâtırat ve hangi noktadan sonra roman [veya hikâye] denebileceği hususunda karar vermek kolay değildir.*”²⁷ Dolayısıyla yazarın eserini “hikâye” olarak niteleyip nitelemediği; roman / tahkiye tekniğini “hatıralarını, müşahede ve düşüncelerini ifade etmek için bir vasıta olarak kullanmak ve bu meyanda romanın / hikâyenin imkânlarından faydalanmak” isteyip istemediğini iyi tespit etmek gerekmektedir. Birinci, roman niyetine yazılan ve hatırat niyetiyle roman şeklinde yazılan eserlerden söz et-

27 Ali Birinci, “Roman mı, Hâtırat mı?”, *Tarihin Kara Kitabı: Tarihçiliğimizde Usûl ve Ahlâk Meseleleri*, Hitabevi Yay., Ankara 2014, s. 49.

mektedir²⁸ ki Abdullah Zühdi'nin bu eserinde de benzer bir durum -roman değil hikâye türüyle ilintili olarak- göze çarpmaktadır.

Eserin dili

Yazarın, zamanına göre -parçaların yazıldığı dönemde Servet-i Fünûn'un (1896-1901) etkin olduğunu düşünür ve bu akımın dildeki tutumunu hatırlarsak- sade bir dil kullandığını söyleyebiliriz. Eserin cümleleri oldukça kısadır. Noktalama işaretlerinin yerli yerinde kullanımı, kısa cümleler parçaları akıcı ve anlaşılması daha kolay hâle getirmektedir. Yazar, zaman zaman kurduğu cümlelerde aşırı duygusallığa kaçsa da çoğunda mübalağadan uzak, gerçekçi bir anlatımı yakalamıştır. Aşırı duygulanım yüklü cümlelerin de o ruh hâlini yansıtmak için gerekli olduğu düşünülebilir.

Rehgüzâr-ı Matbuatta, daha adından başlayarak bir miktar Arapça ve Farsça tamlama barındırmaktadır. Eserde, bugün de kullanılan ve Türkçe olan bazı kelime ya da kelime gruplarının daha farklı kullanımına rastlanmaktadır. Bunlar, o günün dil özelliklerini yansıtmaları bakımından dikkat çekicidir: *homurdaya homurdaya* [homurdana homurdana], *fedakârlığı göze aldır* - [fedakârlığı göze al-], *beyazlan-* [beyazlaş-], *fişne rengi* [vişne rengi], *hınçkıra hınçkıra* [hıçkıra hıçkıra]...

Arapça ve Farsça kökenli bazı kelimeler, Türkçeye geçerken büyük oranda değişmiş ve dilimize öylece yerleşmiştir. Bu tür kelimeler, eserde asıllarına uygun bir biçimde yazılmış, dilimizdeki yaygın kullanımı yazıma yansitilmamıştır: *dest-gâh* [tezgâh], *hinnâlî* [kınalı], *keh-rübâ* [kehribar], *çâr-yeklik* [çeyreklik], *takye* [takke], *mashara* [maskara], *muşamma'* [muşamba], *bezistân* [bedesten] vb.

Eserde deyimlerle zenginleştirilmiş bir dil göze çarpmaktadır. Kullanılan bazı deyimler artık yaşamıyorsa da (“çuval çuval fasulye kadar parası kaynamak”, “leblebi gibi para dökmek” vb.) çoğu, kullandığımız deyimlerdir: “su gibi para akıtmak”, “yolunacak kaz”, “kıyametleri koparmak”... gibi. Bazı deyimler ise bizim şu anki kullanımımızdan az çok farklılık göstermektedir. Bu tip örnekler, deyim geçirdiği değişimi göstermesi bakımından önemli görülebilir: “çal oynasın vur patlasın” [vur patlasın çal oynasın], “görmemezliğe gelmek” [görmezden gelmek], “söz olsun diye” [laf olsun diye], “bu perhiz ne şu lahana turşusu ne” [bu ne perhiz bu ne lahana turşusu]... gibi.

Sonuç

Abdullah Zühdi, kaynaklarda Servet-i Fünûn (Edebiyat-ı Cedide) edebiyatına dâhil bir yazar olarak kabul edilmektedir. Hayatı, neredeyse bütünüyle Osmanlı basını içinde geçmiştir. Çeşitli gazetelerde çalışmış, *Yeni Gazete*'de

28 bk. Birinci, *age.*, s. 56.

idarecilik de yapmıştır. Osmanlı Dönemi sonlarında yetişip Cumhuriyet Dönemi'ne intikal eden gazeteciler ve edebiyatçılar arasında yer almıştır. Matbuat ve edebiyat hatıralarını yazan Hüseyin Cahit Yalçın, Halit Ziya Uşaklıgil, Ahmed İhsan Tokgöz, Enis Tahsin Til, Ahmet Emin Yalman, Süleyman Tevfik Özzorluoğlu gibi isimler, Abdullah Zühdi'nin moral portresini neredeyse bütün ayrıntılarıyla çizmektedirler.

Bir gazeteci yazar olarak Abdullah Zühdi sevimli, bohem, yer yer aksi ve her halükârda kendini insanlara sevdirebilen bir portre olarak tavsif edilmektedir. Bu kişilik özellikleri dışında son derece verimli bir yazı hayatı olduğu da anlaşılmaktadır. Eserlerinin birçoğu gazetelerde tefrika olarak kalmış, kitaplaşma imkânı bulamamıştır. Basılmış eserleri arasında *Rehgüzâr-ı Matbuatta* adlı eseri oldukça dikkat çekicidir. Üslubu, işlediği konular, bugünden bakıldığında da ilgi çekici görünmektedir. Osmanlı yenileşme döneminin sonlarında toplumda rastlanan âşık, yoksul, sahtekâr ve çıkarıcı vb. tipleri anlatırken kalemi büyük bir kıvraklık kazanmaktadır.

İsmiyle bir 'matbuat hatıraları' izlenimi veren bu eser, Osmanlı basınının önemli fakat üzerinde az durulmuş bir mensubu tarafından kaleme alınmıştır. Eser, birkaç edebî türü bünyesinde harmanlamış bir görünüm arz etmektedir. Müellif, gazeteci sıfatıyla içinde bulunduğu toplumu gözlemlemiş ve bazen kendi yaşadıklarını, gördüklerini bazen de başkalarının yaşadıklarını, işin içine tahkiye unsurunu da katarak anlatmıştır.

Abdullah Zühdi ve eserleri hakkında bilgi veren kaynaklar da bu eseri bir edebî kategoriye dâhil etmekte zorlanmış gözükmektedir. "Sohbet" veya "hikâye" gibi türlere dâhil edildiği görülen bu eser için "yaşantı-gözlem", "tahkiye-hatırat" veya "hatırat-sohbet" gibi birkaç nitelemeyi bir arada kullanmak mümkün görünmektedir.

Kitaplaşmış ve gazetelerde tefrika olarak kalmış eserleriyle ilgiyi hak ettiği söylenebilecek olan Abdullah Zühdi, gazeteci menşeli bir romancı, hikâyeci, hatırat yazarı ve mütercim olarak Türk edebiyatı tarihinde yerini almıştır.

Kaynaklar

Ana Britannica (1986), C I, İstanbul, Ana Yayıncılık.

BİRİNCİ, Ali (2014), *Tarihin Kara Kitabı: Tarihçiliğimizde Usûl ve Ahlâk Meseleleri*, Ankara: Hitabevi Yayınları.

Büyük Lûgat ve Ansiklopedi (tarihsiz), C I, İstanbul, Meydan Yayınları.

GÖVSA, İbrahim Alâettin (1945), *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, Yedigün Neşriyatı.

GÖZTEPE, Tarık Mümtaz (20 Temmuz 1945), "Mütareke Gayyasında", *Yeni Sabah*, 2575: 5.

GÜREL, Z.-A. CELEPOĞLU (2001), *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, C I, Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

- GÜREL, Zeki (1985), *Abdullah Zühdi'nün Hayatı ve Hikâyeleri Üzerine Bir Araştırma*, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- KOLCU, Ali İhsan (2014), *Servet-i Fünûn Edebiyatı*, Erzurum, Salkımsöğüt Yayınları.
- KOLOĞLU, Orhan (1999), *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, Cemal (1946), *Türk Ansiklopedisi*, C XIX, Ankara, MEB Yayınları.
- [ÖZZORLUOĞLU], Süleyman Tevfik (2011), *II. Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*, Haz.: Tahsin Yıldırım-Şaban Özdemir, İstanbul, Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi* (2001), C I, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- TİL, Enis Tahsin (2015), *Gazeteler ve Gazeteciler*, Yay. Haz.: İbrahim Şahin, Ankara, Cümle Yayınları.
- TOKGÖZ, Ahmed İhsan (1993), *Matbuat Hatıralarım*, Yay. Haz.: Alpay Kabacalı, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Tuncer, Hüseyin (1995), *Servet-i Fünûn Edebiyatı*, İzmir: Akademi Kitabevi Yayınları.
- Türk [İnönü] Ansiklopedisi* (1946), C I, Ankara, MEB Yayınları.
- UŞAKLIĞİL, Halit Ziya (1987), *Kırk Yıl*, C IV, Düz. Yay. Haz.: Şemsettin Kutlu, İstanbul, İnkılâp Kitabevi Yayınları.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit (1975), *Edebiyat Anıları*, Yay. Haz.: Rauf Mutluay, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit (1976), *Siyasal Anılar*, Yay. Haz.: Rauf Mutluay, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- YALMAN, Ahmet Emin (1970), *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1888-1918)*, C I, İstanbul, Rey Yayınları.